

EL SANT SEPULCRE DE PALERA EN L'ÈPOCA MEDIEVAL: ALGUNES CONSIDERACIONS HISTORICOARTÍSTIQUES

Miquel Àngel Fumanal i Pagès

PROPÒSIT DEL TREBALL

La història del Sant Sepulcre de Palera, ubicat al terme de Beuda, ja ha estat estudiada per diversos autors, però malauradament ha mancat sempre un estudi general de la seva arquitectura i configuració. El més proper a nosaltres (i per altra banda, el més complet) és el que Joan Albert-Adell i Gisbert dirigí a l'enciclopèdia *Catalunya Romànica*.⁽¹⁾ No obstant, i arran d'un treball de curs universitari, vaig trobar una sèrie de consideracions i aspectes que no he vist tractats en cap altre estudi.

És per això que he volgut donar aquí les següents dades: en primer lloc, citar una sèrie de documents que, per ésser de propietat privada, no he vist encara publicats. En segon lloc, he volgut teoritzar sobre l'arquitectura del priorat, tant pel que fa a la planta basilical de l'església com les dependències monacals. En tercer lloc, fer un comentari sobre la relació del priorat i els Cavallers del Sant Sepulcre. I per últim, he reunit algunes dades sobre el perquè d'una advocació tan important (rebé els mateixos privilegis que el Sant Sepulcre de Jerusalem), en un lloc tan remot.

BREU CRONOLOGIA DEL SANT SEPULCRE DE PALERA EN L'ÈPOCA MEDIEVAL

El primer esment del lloc es produeix el 979 al testament del comte-bisbe Miró.⁽²⁾ Posteriorment, apareix com a *Paleriam* en una butlla del papa Benet VIII de l'any 1017, a favor de la canònica de Santa Maria de Besalú.⁽³⁾ L'any 1075 es fan dos esments, ja de l'església amb el nom de *Sancti Sepulcri*, en un document d'Arnau Gonfred i la seva dona, Bruneguilda,⁽⁴⁾ manant la construcció del temple, i en una carta de donacions a Santa Maria de Besalú atorgada per Bernat II de Besalú. No se sap amb total seguretat si la construcció fou de nova planta o fou sobre un temple més antic, no obstant l'any 1085 se signà l'acta de consagració.⁽⁵⁾

Seguint una llarga tradició de traspassos, l'any 1107 el temple es donà, per ordre del ja citat Arnau Gonfred, al cenobi occità de Santa Maria de la Grassa, l'abat del qual ja havia estat present a l'acta de consagració.⁽⁶⁾ La Grassa fundà a Palera un priorat benedictí, el prior del qual era nomenat directament des del monestir. La

possessió del priorat fou confirmada pel pare Gelasi II en una butlla de l'any 1119. El *Sanctum Sepulcrum* s'esmenta en el testament del comte de Barcelona, Ramon Berenguer III,⁽⁷⁾ juntament a una llarga llista de possessions a diverses parròquies.

L'any 1239 el papa Gregori IX emet butlla dient que el prior de Palera havia d'actuar com a mitjancer per a resoldre les diferències entre els monestirs de Moissac i de Sant Pere de Camprodon. El 1277 es parla de fra Arnau i fra Ramon, procedents del priorat.⁽⁸⁾ L'any 1280 s'esmenta el *prioratu de Palian* en la relació d'esglésies que havien de pagar el tribut per al sosteniment de les croades a Terra Santa.⁽⁹⁾

Durant el segle XIV trobem diversos esments: el 1329, per una visita que efectua el beneficiat del priorat, Joan Marcó, parla accidentalment del *monasterio de Paleria*.⁽¹⁰⁾ El 1333 i el 1335, com a límit, en un document de terres.⁽¹¹⁾ A més, se cita el *Prioratus Sancti Sepulcri de Paleria* en dos nomenclàtors de la diòcesi de Girona, un de l'any 1368 i un altre que es redactà al llarg de l'última dècada de la centúria.⁽¹²⁾ A partir d'una confessió realitzada l'any 1394 sabem que l'església del Sant Sepulcre havia d'acollir dos cavallers i dos mossos durant el temps comprès entre el Nadal i la Septuagèsima, és a dir, les quatre setmanes que precedien la Quaresma, època d'una litúrgia específica que avui es troba en molt poca vigència.

D'octubre de 1409 data el testament de Francesca, dona de Pere Bellsolà, pertanyent a la parròquia de Sant Pere de Lligordà, i es fa referència al *Monasterii Sancti Sepulcri de Paleria*.⁽¹³⁾ L'any 1415 trobem citat el Sant Sepulcre com a punt de referència de propietats.⁽¹⁴⁾ El 1420, en una visita del bisbe Andreu Bertran, es parla dels tres altars del priorat, entre ells «*Altare maior quod sub vocabulo Sancti Sepulcri*».⁽¹⁵⁾ El 10 de març de 1442 també es fa esment del monestir com a confrontació territorial.⁽¹⁶⁾

BREU DESCRIPCIÓ DE L'ARQUITECTURA DEL TEMPLE I LES DEPENDÈNCIES MONACALS

El Sant Sepulcre de Palera és una església de tres naus, l'amplada de la nau central és la suma de les laterals. Aquestes estan cobertes amb quart de volta, i la central, amb volta de canó sense arcs torals.⁽¹⁷⁾ Les naus estan separades les unes de les altres per mitjà de pilars rectangulars units entre ells per arcs formers de mig punt. Cada nau acaba en un absis semicircular amb una finestra de doble esqueixada a la part central. La façana compta amb quatre finestres, també de doble esqueixada, i un petit ull de bou. Tota la construcció és feta de carreus ben tallats i no té cap mena de decoració escultòrica, llevat d'una petita imposta trapezoïdal, situada a l'arrencada dels arcs formers, que s'itera també en l'arrencada de la volta de la nau central.⁽¹⁸⁾

Les voltes són cobertes amb un teulat a dues vessants. Antigament, l'església tenia una galilea també d'època romànica (en parlo més endavant), que fou destruïda durant una desafortunada restauració l'any 1962.⁽¹⁹⁾

A tota la banda de mitjorn del temple s'estenia un conjunt d'estances i patis distribuïts a l'entorn d'un claustre del qual avui no queda pràcticament res, tot i que no fa gaires anys encara hi podíem trobar romanalles escultòriques; tot el que avui en podem veure són dos capitells completament erosionats, sense poder-hi distingir, escrits pretèrits apart, cap forma intel·ligible.⁽²⁰⁾ En efecte, avui encara són visibles dos capitells desfigurats, dels quals un s'ha especulat si estava inacabat. De les estances periclaustrals, en queda l'estructura general, a més dels murs exteriors, en els quals encara podem distingir l'antic traçat medieval.

L'interior és desolador, ja que les reformes s'han succeït amb el pas del temps i les parets que antigament delimitaven les habitacions han estat derrocades i substituïdes per envans moderns, suposem que per a una major utilitat per la parella que hi ha viscut els darrers cinquanta anys. A tall de curiositat, podem dir que resten encara uns detalls de marqueteria i arcs propis dels segles XVII-XVIII; també una biga pintada, de data incerta, però restaurada, això sí, a l'estança (molt reformada) que fins ara servia de menjador; el masover conserva una pedra calcària rodona, que conté una creu grega feta en forat, de manera molt rústica (convindria la visita d'un especialista); i finalment cal destacar els dos arcs de diafragma que cobreixen el que avui, i segurament des de sempre, ha estat el celler (arrebossats de guix, però amb pedra original al dessota). Per totes les raons que he exposat, crec evidentment necessària una intervenció arqueològica en el conjunt d'estances priorals.

COMENTARI CRÍTIC SOBRE L'ARQUITECTURA I L'ESCULTURA

L'església del Sant Sepulcre de Palera presenta una tipologia ben poc usual, ja que combina una gran perfecció tècnica pel que fa a la talla de les pedres (molt ben escairades) amb una decoració i configuració arquitectòniques de gran senzillesa. La subjugació de l'església del Sant Sepulcre a la tradicional teoria de l'arquitectura llombarda (juntament amb els temples del Sant Sepulcre de Marcèvol, Sant Feliu de Beuda i Santa Maria de Vilabertran), per part d'autors com Eduard Junyent⁽²¹⁾ o el ja citat Joan Albert i Gisbert,⁽²²⁾ és encara del tot vigent. Em resisteixo a creure que aquest sigui el cas, o si més no, que en sigui un clar exemple. Crec que està més d'acord amb el monument la teoria exposada per Núria de Dalmasses i Antoni-José Pitarch, sobre la pervivència a la Catalunya més septentrional d'uns models arquitectònics que són fruit de la convivència d'una estructura (general i variable) d'arrels ben antigues i una austera decoració.⁽²³⁾

Sovint sembla com si l'historiador oblidés el sentit de la paraula «confluència». Moltes vegades sentim a parlar de l'expressió «confluència de l'arc llatí», però en el cas de l'art romànic ha estat sempre un reconeixement superior a l'arquitectura i l'escultura del nord d'Itàlia. Si es dóna el cas (encara avui el vivim) que el denominat «arc llatí» fou una zona d'aiguabarreig cultural, aquesta amalgama és necessàriament un intercanvi de formes i maneres constructives, no pas la contínua supremacia d'unes de foranes sobre les executades als comtats catalans. Amb això no vull negar, que quedi clar, la profunda influència dels tallers italians a Catalunya, sinó més aviat subratllar la possibilitat d'una arquitectura del país amb característiques pròpies,⁽²⁴⁾ que alhora també podia exportar els seus models a l'exterior. No obviem que tota l'arquitectura romànica d'Europa és deutora de la pertinença a l'Imperi Romà, i les runes d'aquest han servit perquè els països adoptessin formes constructives pròpies derivades del llegat imperial que encara allí roman.

En aquest sentit, el Sant Sepulcre de Palera s'allunya de la influència llombarda de la segona meitat del segle XI i tot el XII, esmerant-se en la factura del carreu i no tant en la decorativa, que gairebé no hi és present. Aprofito aquí de dissoldre els dubtes sobre si l'església és una edificació posterior al segle XI,⁽²⁵⁾ ja que si ho fos, és molt improbable que es refés sense alguna arcuació típica del moment. En l'aspecte de la talla de la pedra són interessants les tesis adoptades per Whitehill, el qual les raona a partir de l'aplicació de la talla polida de rodes de molí a la fabricació de carreus més o menys regulars.⁽²⁶⁾

En segon lloc, caldria fer una precisió sobre la datació dels dos capitells encara restants del claustre. S'ha dit que podrien correspondre a l'època de construcció de l'església,⁽²⁷⁾ entre el 1075 i el 1085. Estic en desacord en gran mesura amb aquesta datació, ja que si la fesomia del temple actual es correspon amb la dels segles medievals, no hi havia cap mena de decoració escultòrica al seu interior i tampoc a l'exterior. Si diguéssim que els capitells provenen de les dependències monacals (que és el més probable) hem d'avançar uns vint anys en el temps, quan l'any 1107 l'església passà al monestir de la Grassa i aquest hi fundà el priorat. Amb tota seguretat fou llavors quan s'edificaren el claustre i les habitacions al seu voltant, com també l'atri.⁽²⁸⁾ I si pensem que aquest procés podia durar anys, ja passem dels vint.

La majoria dels estudiosos (com a mínim tots els que he llegit) es posen d'acord a datar els dos annexos (atri i dependències, ens centrem en el primer) amb posterioritat a la data d'edificació de l'església, però no tots coincideixen en l'època. Noguera i Massa (seguint el criteri general) diu que l'atri es construí a finals del segle XII.⁽²⁹⁾ Considero apropiat situar l'edificació de l'atri en una època més reculada, basant-me en una sèrie de consideracions prèvies: segons una fotografia anterior a

l'any 1962, es pot veure la poca o pràcticament nul·la diferència de paraments entre els murs de l'església i els de la galilea.

Per altra banda, hem de constatar la importància pelegrinal del temple des d'un primer moment, accentuada quan la Grassa hi fundà el priorat. La necessitat d'un atri pel pelegrí es féu palesa ja al principi del segle XII. No seria d'estranyar que tot plegat (atri i dependències) estigués construït pels volts de 1119, quan el papa Gelasi confirmà la possessió del priorat al cenobi occità. Si aquesta data resulta massa reculada, ho contextualitzarem dins la primera meitat de segle.

SOBRE ELS CAVALLERS DE L'ORDE DEL SANT SEPULCRE

Actualment, una delegació de l'Orde dels Cavallers del Sant Sepulcre es reuneix a Palera el primer diumenge d'octubre. De fet, la presència al priorat durant l'edat mitjana dels cavallers de l'Orde, fundada a Terra Santa a finals del segle XI, fou inexistent, perquè tot i ser una església consagrada al Sant Sepulcre, mai no va pertànyer a l'Orde.⁽³⁰⁾ Possessions importants de l'Orde del Sant Sepulcre a Catalunya foren Olèrdola, Peralada i Santa Anna de Barcelona. També ho fou el petit priorat del Sant Sepulcre de Marcèvol, al Conflent (Catalunya Nord), el qual presenta unes característiques arquitectòniques sorprenentment semblants a les de Palera.⁽³¹⁾ Segons els documents, no sembla que hi hagi relació entre els priorats, però la connexió pot existir si pensem que Marcèvol (1130-1140) fou una construcció coetània de Sant Feliu de Beuda⁽³²⁾ (al mateix terme municipal).

Palera hauria pogut suposar un model a seguir per a futures edificacions d'esglésies dedicades al Sant Sepulcre (i és evident que també serví de model per a l'edificació de Sant Feliu). És possible que els cavallers de l'Orde sol·licitessin els serveis de deixebles dels mestres constructors de Palera? No és impossible.

SOBRE L'ADVOCACIÓ AL SANT SEPULCRE

La historiadora francesa Geneviève Bresc-Bautier⁽³³⁾ cita l'església de Palera quan parla de les indulgències i les significacions de l'advocació al Sant Sepulcre a Europa. Segons l'article, Palera, com tants d'altres, fou consagrat al Sant Sepulcre com a intent d'imitar el de Jerusalem, no tant arquitectònicament com espiritualment.⁽³⁴⁾ Moltes vegades les esglésies contenien relíquies o *memoriae* de la pedra del Sant Sepulcre de Crist: Santa Anna de Barcelona conserva la restitució, per via papal, del que fou el tros de Sant Sepulcre trobat anys enrere, fet que atreïa notablement l'afluència dels pelegrins que no podien fer el gran viatge.⁽³⁵⁾ Cal destacar els continguts d'indulgències de l'acta de consagració del Sant Sepulcre de Palera, els

quals s'equiparen als privilegis obtinguts pel pelegrí que visita Terra Santa, com si del Sant Sepulcre de Jerusalem es tractés,⁽³⁶⁾ molt per damunt dels atorgats a d'altres temples europeus més importants, com el Sant Sepulcre de Milà.⁽³⁷⁾

Finalment, voldria posar l'interrogant al final d'aquest primerenc article. Molts som els que ens hem preguntat (entre ells Antoni Noguera i Massa) quina fou la raó per la qual es consagrà un temple (que ni tan sols era parroquial) al Sant Sepulcre de Crist, per què s'edificà amb una arquitectura tan senzilla i majestuosa alhora, i per què rebé indulgències pelegrinals tan importants. L'explicació més comuna és que a l'indret de Palera pervisqués encara un culte pagà de tradicions populars molt fondes, i que el remei cristià per a pal·liar aquest culte hauria estat aprofitar l'afluència de visitants consagrant una església a la nominació més alta, el Sant Sepulcre. Potser no es tracti tant d'un culte com de la presència de civilització antiga.

Això ho podem afirmar gràcies als estudis de Jaume Marquès⁽³⁸⁾ i Marta Corominas⁽³⁹⁾. Tant l'un com l'altra parlen de la presència romana al *pagus* de Besalú i fan la hipòtesi que es tractés d'un assentament ja de temps dels ibers. Les runes romanes foren posades al descobert pel doctor Josep Maria Corominas, i entre elles es confirmà la canalització d'aigua ja en temps tan reculats. En concret, es parla del «Salt de Palera». En paraules de Marta Corominas: «*Se trata de una construcción romana para la captación de aguas, la cual se verifica en el lecho del riachuelo que pasa cerca del antiguo molino conocido por "Salt de Palera" »*».⁽⁴⁰⁾ Així doncs, tenim una antiga conducció que segurament compartia recorregut amb un camí antic: «*El actual camino que de Besalú se dirige al "Salt de Palera" sigue un buen trecho por encima del antiguo canal*».⁽⁴¹⁾ Amb les restes que tenim, però, no estem en condicions de dir si, a més, hi havia construccions habitables o de culte pel voltant.

L'edificació religiosa per tal d'intentar fer oblidar o «subjugar» una nova creença ha estat en contínua vigència al llarg de tota la història. Possiblement sigui la religió cristiana la que més ús ha fet d'aquests mètodes, i Catalunya n'és una terra fecunda d'exemples.⁽⁴²⁾ És ben sabut que malgrat la forta implantació cristiana als Pirineus i serres adjacents, durant tota l'edat mitjana, en algunes valls i pobles concrets, les tradicions druídiques i les d'origen celta o visigot tingueren una continuïtat d'arrel popular.⁽⁴³⁾ L'advocació al Sant Sepulcre, a sant Miquel o sant Martí, per tal de pal·liar les tradicions paganes és una tesi molt atractiva i susceptible d'estudi, però aquest ja és un altre tema.

NOTES

(1) - AAVV (1990). *Catalunya romànica*, vol. IV. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana, pàg. 231-329.

(2) - MONSALVATJE I FOSSAS, Francesc (1892). *Noticias Históricas*, vol. IV. Olot, pàg. 38 i ss.

(3) - MARCA, Peire de (1688). *Marca Hispanica, sive limes hispanicus*. París: doc. CLXXVI (1005).

(4) - El senyor de Palera Arnau Gonfred i la seva dona sembla que foren uns personatges de fort poder i influències en l'àmbit eclesiàstic del comtat de Besalú i rodalies. Gonfred exercí domini sobre tota la regió de Palera, des d'un castell o casa forta situada a la parròquia de Santa Maria. (GRABOLOSÀ I PUIGREDON, Ramon (1973). *Besalú, un país aspre i antic*. Granollers: «Col·lecció de Monografies Locals», pàg. 116-119 i 127). Com a detalls significatius direm que el nom del noble apareix citat a l'acta de consagració abans que el d'alguns bisbes, i és ell qui comana el temple del Sant Sepulcre a l'occità de la Grassa l'any 1107. El seu nom apareix en d'altres documents de l'època l'any 1065, 1086 i 1095.

Per a saber-ne més coses, podeu consultar l'article de BOLÒS I MASCLANS, Jordi (1990). *Catalunya Romànica*, pàg. 241.

La consulta bàsica sobre el tema és CAULA I VEGAS, Francesc (1984). *Recull d'articles i treballs*, Sant Joan les Fonts, ed. Bassegoda, pàg. 143 i ss.

També en parla, tot i que és difícil de trobar, LLOSAS, Miquel (1960). «El Santo Sepulcro de Palera», Ajuntament de Girona, publicat dins el *Programa Oficial de la Junta de Cofradías de Gerona*.

(5) - MERINO, A. i DE LA CANAL, J. (1826). *España Sagrada*, vol. XLIV, Madrid, pàg. XIV-XVI, del pròleg. En acta hi signen els bisbes de Carcassona, Magalona, Barcelona, Elna, Albí, l'arquebisbe de Narbona, l'abat de Santa Maria de la Grassa i el bisbe de Girona, Berenguer Guifré, que oficià la cerimònia. Cal dir que sobta la presència de tants bisbes pel que era la consagració d'un temple rural, que ni tan sols era parròquia. Sobre les possible causes d'aquests interès, en parlo més endavant.

(6) - Els traspassos al monestir de la Grassa començaren l'any 937, amb la cessió de Ridaura. Seguiren a Palera: Sant Andreu de Sureda (1109), Sant Martí del Canigó (1114), Sant Pere de Galligans (1117) i Sant Feliu de Guíxols (1118).

S'argumenten a la perfecció aquests traspassos a PLADEVALL I FONT, Antoni (1968). *Els monestirs catalans*. Barcelona: Destino, pàg. 49, 50 i 51.

(7) - MARCA Peire de, *op. cit.*, doc. CCCLXXXI (1274).

(8) - Aquest document es troba a l'arxiu familiar de Can Maholà, una gran casa pairal prop de Sant Pere de Lligordà. La casa conté un munt de pergamins que es troben en perfecte estat de conservació i classificació. Des d'aquí vull felicitar els hereus de la masia per la cura amb què tenen aquests pergamins (tan de bo arreu fos així!). A partir d'ara, l'arxiu de la casa l'anomenarem APCM (Arxiu Particular Casa Maholà).

(9) - RIUS I SERRA, Josep (1946). *Rationes Decimarum Hispaniae*. Barcelona: CSIC, vol. I, pàg. 90.

(10) - ADG, pàg. 4, f. 163. Ens assabenta d'aquest document: Josep Ma. DE SOLÀ-MORALES I ROSSELÓ, en un article dedicat a la devoció de sant Domènec a l'església del Sant Sepulcre, publicat pels pares dominics, a *Estudios del Vedat*, vol. X.

(11) - APCM.

- (12) - PONS i GURI, Josep Maria (1964-65). *Nomenclátors de la diòcesis gerundense en el segle XIV*. Annals de l'IEG, pàg. 64.
- (13) - ANB, not. Juan Ornés, reg. 1078, f. s/n. Extret de: SOLÀ-MORALES (*op. cit.*).
- (14) - APCM.
- (15) - ADG, pàg. 4, f. 163. Extret de: SOLÀ-MORALES (*op. cit.*).
- (16) - APCM.
- (17) - Aquestes dades serveixen a Puig i Cadafalch per a englobar una sèrie d'esglésies catalanes dins un mateix canó arquitectònic: PUIG i CADAFALCH, J. (1918). *L'arquitectura romànica a Catalunya*. Barcelona: IEC, vol. I, pàg. 87-94.
- (18) - La descripció arquitectònica de l'església, a part de la *Catalunya Romànica*, també la podem trobar en publicacions d'autors de la contrada. En citarem alguns: SALA, Ramon i PUIGDEVALL, Narcís (1977). *El romànic de l'Alta Garrotxa*, Caixa d'Estalvis de Girona, pàg. 52. MURLÀ i GIRALT, Josep (1983). *Guia del romànic a la Garrotxa*. Olot, pàg. 160. Del mateix autor: (1991) *Esglésies romàniques de la Garrotxa*. Figueres: Carles Vallès editor, pàg. 82 i 83.
- (19) - Gràcies a unes indicacions de l'ara catedràtic de Renaixement a la UdG, el professor Joaquim Garriga i Riera, he pogut saber que en aquella restauració no només s'anul·là l'atri, sinó que el teulat fou modificat, perquè originalment era a dos vessants només a la nau central, i les laterals tenien teulat independent. L'arquitecte en aquell temps encarregat de les obres no ens n'ha facilitat cap informació.
- (20) - L'any 1892 Francesc Monsalvatje escrivia: «...unido al S.O. de la iglesia, y formando un cuadrado, había un claustro, el cual se halla hoy completamente arruinado; y entre los montones de piedra vimos un capitel, borroso ya, historiado con aves y figuras humanas, zócalos y fustes de sus columnas...». Un altre autor, l'incansable Cèsar August TORRAS, explicava: «En el lloc que ocupava el claustre, ple de pilots de runa, s'hi troba encara algun esmicolat capítell i restes de columnes».
- (21) - JUNYENT, Eduard (1976). *Catalunya Romànica*. Barcelona: Edicions 62, vol. II, pàg. 250. L'autor diu: «...segueix un tipus d'estructura que només es diferencia dels mètodes llombards per l'ús del gran carreu picat, per la volta central peraltada, per la imposta que corre a l'arrencada de les voltes i per l'exterior llis...». Em sembla que aquest reguitzell de característiques ja és prou important com per allunyar-lo definitivament d'una tradició plenament llombarda.
- (22) - ALBERT-ADELL i GISBERT, Joan (1986). *L'arquitectura romànica*. Barcelona: col. «Els llibres de la Frontera», pàg. 43 i 120. Del mateix autor, *Catalunya Romànica* (*op. cit.*).
- (23) - DALMASSES, N. i PITARCH, A. (1986). *Art Català*, vol. I, pàg. 130 i 131. «...demostran la contemporaneïtat, durant el segle XI, de l'arquitectura de tradició llombarda i de l'altra més austera, de murs llisos, sense ornamentació (o amb poca)...».
- (24) - *Ibid.*
- (25) - Tant Miquel Llosas com Josep Maria de Solà-Morales se'n fan ressò en les seves obres ja citades.
- (26) - WHITEHILL, Walter Muir (1973). *L'art romànic a Catalunya*. Barcelona, De. 62, pàg. 60 i 61.
- (27) - PEIRIS i PUJOLAR, Núria (1990). *Catalunya Romànica*, *op. cit.*, pàg. 236.
- (28) - La planta més antiga del conjunt, que després publicarà Puig i Cadafalch (*op. cit.*) correspon a: DOMÈNECH i MASSANA, J. (1913). «Nota d'alguns monuments de la Garrotxa i l'Alt Empordà». Barcelona, dins el *Butlletí del Centre excursionista de Catalunya*, vol. XXIII, pàg. 292.
- (29) - NOGUERA i MASSA, Antoni (1994). *El pelegrinatge medieval al nord-est català*. Olot: impremta Aubert, pàg. 155.

- (30) - ARRIBAS, Josefina (1991). *La advocación al Santo Sepulcro en Catalunya*. Calatayud, dins les «Primeras Jornadas del Santo Sepulcro», pàg. 208.
- (31) - PUIG i CADAVALCH, *op. cit.*, pàg. 92.
- (32) - *Íbid.*, pàg. 89.
- (33) - BRESCH-BAUTIER, Geneviève (1974). «Les imitations du Saint-Sepulcre de Jérusalem (IX-XV siècles). Archeologie d'une devotion», dins *Revue d'histoire spirituelle*, núm. 50, pàg. 322.
- (34) - *Íbid.*, «...le but premier des copies du Sépulcre est d'évoquer au fidèle le lieu saint de Jérusalem.»
- (35) - *Íbid.*, «Ces memorie sont des sorte de «ersatz» du Tombeau pour l'édification de ceux qui en peuvent de rendre en pèlerinage.»
- (36) - MERINO i DE LA CANAL, *op. cit.* «...recompensetur sicut in Sepulcro Domini nostri Jesu Christi Jherosolimitani.»
- (37) - BRESCH-BAUTIER, *op. cit.* «...tertiaie partis delictorum.»
- (38) - MARQUÈS, Jaume (1968). «Antiguas vías de comunicación en el condado de Besalú», dins *l'Assemblea d'Estudis del Comtat de Besalú*. Olot: Impremta Aubert, pàg. 261-277.
- (39) - COROMINAS, Marta (1960). «Nota preliminar sobre el poblado de Besalú», dins *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*. Girona, pàg. 307-314.
- (40) - *Íbid.*, pàg. 307.
- (41) - *Íbid.*, pàg. 308.
- (42) - Per citar-ne algun cas, podríem parar esment en l'església romànica que s'edificà al bell mig de l'amfiteatre romà de Tarragona. Allí reberen martiri els sants Auguri i Eulogi, i a ells es deu l'advocació del temple.
- (43) - El cas de la Garrotxa és prou clarivident. Només cal fixar-nos en l'església de Sant Miquel del Mont, prop de la qual la tradició (i algunes restes informes de murs) ha dit que hi havia una torre romana. També el doctor i notable historiador garrotxí Jordi Pujiula em comentà una vegada que les galetes de forma circular que cada any es fan a l'ermita de Santa Quitèria (Mieres) podrien suposar una reminiscència del culte solar per part de pobles preromans. No hi ha dubte que l'existència d'indicis pressuposa un passat.

(30) ARRIAS, J. (1987) La arquitectura de los edificios de la zona de San Juan de los Rios. *Revista de Historia* VII, 1, p. 54.

(31) PUIG LEADAR, J. (1971) *Las ruinas de San Juan de los Rios*. ANB, vol. 1, p. 101.

(32) *Ibid.*, p. 82.

(33) BRESQ, BAUTIER, G. (1973) *Las ruinas de San Juan de los Rios*. ANB, vol. 1, p. 101.

(34) *Ibid.*, p. 82.

(35) *Ibid.*, p. 82.

(36) *Ibid.*, p. 82.

(37) *Ibid.*, p. 82.

(38) *Ibid.*, p. 82.

(39) *Ibid.*, p. 82.

(40) *Ibid.*, p. 82.

(41) *Ibid.*, p. 82.

(42) *Ibid.*, p. 82.

(43) *Ibid.*, p. 82.

(44) *Ibid.*, p. 82.

(45) *Ibid.*, p. 82.

(46) *Ibid.*, p. 82.

(47) *Ibid.*, p. 82.

(48) *Ibid.*, p. 82.

(49) *Ibid.*, p. 82.

(50) *Ibid.*, p. 82.

(51) *Ibid.*, p. 82.

(52) *Ibid.*, p. 82.

(53) *Ibid.*, p. 82.

(54) *Ibid.*, p. 82.

(55) *Ibid.*, p. 82.

(56) *Ibid.*, p. 82.

(57) *Ibid.*, p. 82.

(58) *Ibid.*, p. 82.

(59) *Ibid.*, p. 82.

(60) *Ibid.*, p. 82.

(61) *Ibid.*, p. 82.

(62) *Ibid.*, p. 82.

(63) *Ibid.*, p. 82.

(64) *Ibid.*, p. 82.

(65) *Ibid.*, p. 82.

(66) *Ibid.*, p. 82.

(67) *Ibid.*, p. 82.

(68) *Ibid.*, p. 82.

(69) *Ibid.*, p. 82.

(70) *Ibid.*, p. 82.

(71) *Ibid.*, p. 82.

(72) *Ibid.*, p. 82.

(73) *Ibid.*, p. 82.

(74) *Ibid.*, p. 82.

(75) *Ibid.*, p. 82.

(76) *Ibid.*, p. 82.

(77) *Ibid.*, p. 82.

(78) *Ibid.*, p. 82.

(79) *Ibid.*, p. 82.

(80) *Ibid.*, p. 82.

(81) *Ibid.*, p. 82.

(82) *Ibid.*, p. 82.

(83) *Ibid.*, p. 82.

(84) *Ibid.*, p. 82.

(85) *Ibid.*, p. 82.

(86) *Ibid.*, p. 82.

(87) *Ibid.*, p. 82.

(88) *Ibid.*, p. 82.

(89) *Ibid.*, p. 82.

(90) *Ibid.*, p. 82.

(91) *Ibid.*, p. 82.

(92) *Ibid.*, p. 82.

(93) *Ibid.*, p. 82.

(94) *Ibid.*, p. 82.

(95) *Ibid.*, p. 82.

(96) *Ibid.*, p. 82.

(97) *Ibid.*, p. 82.

(98) *Ibid.*, p. 82.

(99) *Ibid.*, p. 82.

(100) *Ibid.*, p. 82.